

Katedra Filologii Ukraińskiej UW
Warszawa

MARIAN JURKOWSKI

Step ukraiński w języku polskim

La steppe ukrainienne dans la langue polonaise

Step to według *Słownika Warszawskiego* ‘wielki obszar, przeważnie płaski, niezaludniony i nieuprawny’¹. Wśród pierwszych ilustracji tego hasła znajdujemy *step ukraiński* oraz (cytowane za Mickiewiczem) *stepy akermiańskie* (też „ukraińskie”). Według *Słownika języka polskiego* pod red. M. Szymczaka *step* to ‘obszar równinny pokryty bujną roślinnością, właściwy dla klimatu kontynentalnego’². W *Słowniku* pod red. W. Doroszewskiego na stepie nie ma bujnej roślinności, tylko roślinność bezdrzewna z przewagą traw.³ Step ten może być: bezbrzeżny, bezkresny, bezludny, bujny i dziki. Prof. Skorupka w *Słowniku frazeologicznym* dorzuca jeszcze: otwarty, pusty, szeroki, słony, bez kresu, czarnomorski i ukraiński.⁴ W słownikach wyrazów obcych *step* jest uważany za ukrainizm.⁵

Pierwsze polskie zapisy *stepu* (por. *Słownik Warszawski*) pochodzą z dzieł pisarzy okresu oświecenia: Trembeckiego („przeszły niwy w step”)

¹ J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927.

² *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, Warszawa 1918, t. III.

³ *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa 1958–1969.

⁴ S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1974, t. II.

⁵ *Słownik wyrazów obcych*. Wydanie nowe, PWN, Warszawa 1995; *Słownik wyrazów obcych*, PWN, Warszawa 1977; *Słownik wyrazów obcych*, PIW, Warszawa 1958.

i Naruszewicza („często step żyzny marnieje odłogiem”). Pozostałe cytaty słownikowe notowane są dopiero w tekstach okresu romantyzmu lub szerzej — pierwszej połowy XIX wieku, zwłaszcza w dziełach pisarzy tzw. „szkoły ukraińskiej” w literaturze polskiej.⁶ Wyrazu *step* nie notują w swoich monografiach ani Hrabec⁷, ani Minikowska⁸, ani Rytter⁹.

Wyraz *step* jest niewątpliwym ukrainizmem w języku polskim i to rutenizmem, który w polszczyźnie pisanej pojawia się dość późno, bo dopiero w końcu wieku XVIII, podobnie zresztą jak w innych językach, które zapożyczyły ten wyraz z języka ukraińskiego, np. niem. *die Steppe* (rodzaj żeński wskazuje na pośrednictwo rosyjskie — *eta step'*) ok. połowy XVIII w., szwedz. *stäpp* (może za pośrednictwem niemieckim?) dokładnie w 1825 r. w tytule powieści *Turkestans stepper* Dagl. Alleh., por. Hellquist.¹⁰ W języku angielskim pojawił się *step* (ang. *steppe*) o dwa wieki (!) wcześniej, bo już pod koniec wieku XVI, co poświadcza sam Szekspir i jego *Sen nocy letniej* (wyd. w roku 1600), gdzie ten wyraz zapisano po raz pierwszy w ogóle.

W scenie I aktu II Tytania mówi do Oberona: „Why are you (w oryginale: art thou) here Come from the farthest steppe of India?”¹¹ „Dlaczego tu przybyłeś z dalekiego stepu Indii?” Wprawdzie mowa tu o stepie azjatyckim, nie ukraińskim, jest to jednak zapewne pierwszy w świecie zapis tego wyrazu. Angielski wydawca *Snu nocy letniej* opatrzył ten cytat komentarzem, w którym wyraża obiekcje, że wyraz *steppe* w znaczeniu współczesnym nie mógł znaleźć się w języku angielskim w czasach Szekspira. Z drugiej strony podpira możliwość obecności tego ukraińskiego orientalizmu w angielszczyźnie Szekspira inny wyraz (tym razem turko-tatarskiego pochodzenia) *horde* ‘horda, orda’, który był bardzo dobrze znany (was perfectly well known) w Anglii na początku XVII wieku¹² (dodam, że w Polsce

⁶ Por. T. Bešta, *Z badań nad wschodniosłowiańskimi wpływami językowymi w polszczyźnie romantyków*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, Łódź 1971, t. XVII; M. Jurkowski, *Ukrajinizmy w języku Juliusza Słowackiego* [w:] *Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich*, Wrocław 1974; M. Jurkowski, *Ukrajinizmy „pejzazowe” w słownictwie Bohdana Zaleskiego*, „Studia nad polszczyzną kresową”, t. VIII, Wrocław 1995, s. 201–207.

⁷ S. Hrabec, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w.*, Toruń 1960.

⁸ T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.*, Toruń 1980.

⁹ G. Rytter, *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku*, Łódź 1992.

¹⁰ E. Hellquist, *Svensk etymologisk ordbok*, Lund 1922, s. 899.

¹¹ W. Shakespeare, *Selected Plays. A Midsummer Night's Dream*, Oxford 1887.

¹² „In the reading «steppe» it is objected that the word in the sense in which it is applied to the vast plains of Central Asia was not known in Shakespeare's day, but it is dangerous to assert a proposition which may be dispreed by a single instance of the

już w XV wieku). Nagłosowe *h* w angielskim *horde* wskazuje na ukraińskie pośrednictwo tureckiego *ordu*.

Można było przypuszczać, że Beauplan w swoim opisie Ukrainy¹³ używa wyrazu *step* (franc. *steppe*), tak bowiem tłumaczy odpowiednie fragmenty tekstu Stefan Meller¹⁴, ale niestety polskie pluralis *stepy* w oryginale Beauplana występują wyłącznie jako *les campagnes* 'pola', a na załączonej mapie (sztychowanej notabene w Gdańsku) *stepy* oddano po łacinie jako *Locca Deserta* i po polsku jako *Dzikie Pola* (napisy na mapie są w obu językach!). Gloger w *Encyklopedii staropolskiej* pod hasłem *Dzikie pole* pisze m.in.: „W starym *Dykcjonarzu geograficznym* czytamy: »Dzikie pole campi deserti, kraina nowej Serwii, między polskimi granicami i Dnieprem, pełna stepów [podkreślenie moje — M.J.], mało mieszkana od Tatarów«”¹⁵. Niestety nie udało mi się dotrzeć do *Dykcjonarza*, na który powołuje się Gloger.

Interesującą uwagę do wyrazu *step* podaje Bohdan Zaleski w *Przypisie poety*¹⁶: „Lud mniema, że niektórzy święci pańscy mieszkają na pustyniach między Dnieprem a Bohem i modlą się tam za Ukrainę. Stąd na *Karcie Polski* Zanoniego stoją napisy: Step Ś. Pawła, Step Ś. Bazylego, Eliasza, Jeremiasza itp.”. Antonio Rizzi Zannoni (1736–1814) był włoskim kartografem, autorem wielu map, w tym mapy Polski *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats*, Londyn 1772. Na tę mapę powołuje się Zaleski.

W języku rosyjskim wyraz *step* zanotowano po raz pierwszy w rękopisie *Chożdenie na Vostok* F. A. Kotkowa¹⁷ z pierwszej ćwierci XVII wieku, ale tekst ten opublikowano dopiero w roku 1907. Jest to jednak świadectwo, że wyraz *step* był w Rosji już na początku wieku XVII znany.

Równie tajemnicza jak pierwsze zapisy jest etymologia *stepu*. Zwykle uważa się *step* za wyraz niejasny etymologicznie, ewentualnie za wyraz ogólnie pochodzenia orientального (bez wskazania źródłowego języka). Sugeruje to *Słownik geograficzny* Staszewskiego: „[...] *step*, nazwa ukraińska, z gwary południowej, przejęta w polski i rosyjski, skąd rozeszła się jako termin naukowy”¹⁸. *Step* rzeczywiście zrobił międzynarodową karierę naukową; znany

contrary. There is certainly no a priori reason why the present passage should not furnish that instance in as much as a word of similar origin «horde», was perfectly well known in England at the beginning of the 17th century”; *op. cit.*, s. 87.

¹³ B. Beauplan, *Description del'Ukraine*, Rouen 1650.

¹⁴ G. Beauplan, *Opisanie Ukrainy...*, tłum. S. Meller, Warszawa 1970.

¹⁵ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, wyd. foto., Warszawa 1985, t. II, s. 109.

¹⁶ J. B. Zaleski, *Wybór poezji*, BN, Wrocław 1985, s. 295–296.

¹⁷ F. A. Kotkow, *Chożdenie na Vostok (1-ja četvert' XVII w.)*, Izvestija Otd. russk. jaz. i slovesnosti, 12, 1 (1907), s. 67–125.

¹⁸ J. Staszewski, *Słownik geograficzny*, Warszawa 1959, s. 278.

jest jako termin geograficzny bardzo wielu językom świata, np. islandz. *steppa*, łotew. *stepe*, litew. *stepė*, hiszp. *estepa*, szwedz. *stäpa*, niem. *Steppe*, franc., ang. *steppe*, irlandz. *steipe*, bułg. *step*, maced. *stepa*, nowogrec. *stepi*, esperanckie *stepo*, turec. *istep*, węg. *sztyepp*, japoń. *suteppu* i in.

Próby wyjaśnienia etymologii *stepu* na gruncie rodzimym, słowiańskim, np. od *toptati* 'stąpać, deptać' (*step* = 'udeptana ziemia')¹⁹, lub wiązanie *stepu* z ukr. dialektałnym *stepa* 'skała, góra, urwisko'²⁰ są nie do przyjęcia choćby ze względu na geografę i znaczenie tego wyrazu.

Sądzę, że najbardziej prawdopodobna jest irańska etymologia *stepu*. Być może jest to bardzo dawne zapożyczenie staroukraińskie od czarnomorskich Scytów lub Sauromatów, pierwotnych zresztą mieszkańców ukraińskich stepów. Irańskiego pochodzenia są także liczne nazwy geograficzne Ukrainy, np. *Dniestr*, *Dniepr* i *Don* (z irańskim *dan-* 'woda, rzeka'), iranizmami są także ukr. *mohyla*, *watra*, *raj*, *topor*, *hospod'*, *chmil'*, czy bardzo stare sakralne pożyczki semantyczne: *nebo*, *Boh*, *bożnycja*, *swjatyj* itp. oraz wyraz o podobnych do *stepu* losach — *chata* (irańska *kata*). Za irańską etymologią *stepu* (ale bez ważkich dowodów) opowiedział się pierwszy Bailey w roku 1963²¹, po nim Trubaczow²², a ostatnio (1985) w swojej rozprawie habilitacyjnej o najstarszych słowiańsko-irańskich stosunkach językowych — Józef Reczek.²³

Wymienieni językoznawcy łączą ukr. wyraz *step* z irańskim pierwiastkiem **tap-* (z praindoeurop. **tep-* || **step-*) w znaczeniu 'płaski, równinny'; por. z tym znaczeniem osetyńskie *täpän*. W wyrazie tym indoeurop. *-e-* odpowiada indoiranśk. *-a-*, oboczność zaś w nagłosie *s-* || *Ø-* spotykamy w wielu innych wyrazach, np. *krin-* || *skrin-*, *kora* || *skora*, łac. *toga* || pol. *stóg*. Dołączyłbym do tego, zapewne zapożyczone z irańskiego, ormiańskie *tap* 'równe, płaskie pole', azerbejdżańskie *tap* 'odkryte równe miejsce na przedgórzu', a także hindi *tapah* 'przestrzeń, płaszczyzna, pustkowie' (z pie. **tep*), natomiast ormiańskie *astap* 'step' jest zapewne pożyczką z języka ukraińskiego lub rosyjskiego. W każdym razie na terenie kaukaskim, gdzie krzyżowały

¹⁹ Por. M. Vasmer, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, t. III, Moskwa 1987.

²⁰ Por. M. J. Onyszkewycz, *Slovnyk bojkivs'kich hovirok*, č. 2, Kyjiv 1984, s. 252. Zob. też E. M. Murzajew, *Slovar' narodnych geografičeskich terminov*, Moskwa 1984, s. 522–524.

²¹ H. W. Bailey, *Arya IV. Bulletin of the School of Oriental (and African) Studies*, London, XXVI, 1963, s. 83–87.

²² O. N. Trubaczow, *Iz slawjano-iranskich leksičeskich otnošenij*, Etimologija 1965, Moskwa 1967, s. 39.

²³ J. Reczek, *Najstarsze słowiańsko-irańskie stosunki językowe*, Kraków 1985; [przedruk w:] J. Reczek, *Polszczyzna i inne języki w perspektywie porównawczej*, Wrocław 1991, s. 32.

się wpływy różnych języków (w tym także irańskich z osetyńskim na czele), notujemy także szereg nazw miejscowości z elementem *tap*, np. *Taszra-tap*, *Kanirdża-tap*, *Tuaraca-tap*, a także nazwę mostu *Tap-erkan* w byłej stolicy Armenii Artaszat.²⁴

Jeśli chodzi o samą etymologię i dość późne pojawienie się wyrazu *step* w językach słowiańskich i innych europejskich, to nie zostały jeszcze rozstrzygnięte do końca takie kwestie, jak:

1. Skąd pochodzi rodzaj żeński w rosyjskim *eta step'*, chociaż u Gogola występuje *etot step* (rodzaj męski); zapewne pod wpływem ukraińskim, Gogol znał bowiem bardzo dobrze język ukraiński, a jego ojciec pisał po ukraińsku.

2. Dlaczego w języku ukraińskim nie ma oczekiwanej formy obocznej: *stip* — *stepu* (jak *pić* — *peći*, *popił* — *popetu* czy *papir* — *paperu*), tj. alternacji *-e-* do *-i-*? Forma *step* może sugerować pierwotną postać **stypъ*, jak *pъsъ*, co dało *pes*, ale wtedy mielibyśmy oboczność *step* — *stpu*, jak *pes* — *psa* (z ruchomym *-e-*), czego nie obserwujemy. Ale zdarzają się w języku ukr. takie „nieprzegłoszone” formy, np. *meža* — *mež* zamiast *miž* (choć tak w przyimku *miž* ‘między’), lub formy oboczne, np. *bereh* i *berih*.

3. Dlaczego w tekstach słowiańskich i innojęzycznych wyraz *step* pojawia się tak późno? Jest to tym dziwniejsze, jeśli przyjmiemy pożyczkę irańską, ściślej scytyjską, *stepu*, a więc pożyczkę z okresu głębokiego średniowiecza. Podobny los spotkał także stuprocentową irańską z pochodzenia pożyczkę ukraińską *chatę*, notowaną bardzo późno w języku ukraińskim i polskim, bo dopiero w wieku XVIII! Nie notuje jej jeszcze w w. XVII G. Rytter²⁵.

4. Skąd znał Szekspir wyraz *step*? A skoro autor *Snu nocy letniej* znał ten wyraz już pod koniec XVI w., to:

5. Dlaczego w języku polskim wyraz ten pojawia się niemal 200 lat później, a przecież z Warszawy czy Krakowa bliżej do Dzikich Pól niż ze Stratfordu. I sprawa ostatnia:

6. Dlaczego *step ukraiński* zrobił największą karierę właśnie dopiero w czasach romantyzmu zarówno ukraińskiego, jak i polskiego? W utworach ukraińskich Szewczenki wyraz *step* występuje aż 128 razy, u Mickiewicza 58 razy, u Słowackiego tylko w tekście *Beniowskiego* 55 razy, w wyborze

²⁴ Por. E. M. Murzajew, *Slovar' narodnych geografičeskich terminov*, Moskwa 1984, s. 522–524.

²⁵ G. Rytter, *op. cit.*, zob. przypis 9. Nie przekonuje rekonstrukcja wyrazu *chata* przeprowadzona przez Hrabca na podstawie zapisu z Klonowica: Buduje nie kościoły, ale swoje chaci; zob. przypis 7, s. 67. Por. J. Siatkowski, Kaszubskie *chata*, **cháta*, **kata* ‘stary dom’, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, Łódź 1962, t. VII, s. 253–257.

twórczości Bohdana Zaleskiego 67 razy. Interesujący jest fakt, że we współczesnym polskim słowniku frekwencyjnym wyraz *step* pojawił się jedynie 4 razy, a w odpowiednim słowniku ukraińskim aż 216 razy, w tym 181 razy w prozie artystycznej.

Większość z przedstawionych wyżej kwestii pozostawić jeszcze trzeba bez zadowalającej odpowiedzi, zresztą odpowiedzi tych może być kilka.

Funkcje stylistyczne wyrazu *step* w języku polskim, zwłaszcza w utworach polskich romantyków, omawiam w odrębnym artykule²⁶, a częściowo także w znaczeniu '(piaszczysta) pustynia', np. w „arabskich” utworach Mickiewicza, w *Farysie*, *Szanfarach* i *Giaurze* (W stepach odkryte ślady na piasku). Ciekawe, że owe semickie piaszczysto-kamieniste stepy biblijne występują także w *Piśmie Świętym*; np. w *Biblii Tysiąclecia* występuje *step* aż 28 razy (wyłącznie w tekście *Starego Testamentu*), np. Mojżesz wstąpił ze stepu Maoabu na górę (Pwt 34,1). Oczywiście brak wyrazu *step* w staropolskim przekładzie Wujka z końca XVI w., chociaż w tym samym czasie występuje ten wyraz u Szekspira.

Najpełniej i najgłębiej opisał step ukraiński Juliusz Słowacki:

Witaj mi, ziemio stepów gładka, cicha,
Gdzie kwiat dla Boga kwitnie i usycha,
Gdzie dwa kurhany na błękitnym niebie
Przez całe stepy patrzą się na siebie.

(Wacław)

Słowacki uważał, że współcześni mu Polacy nie rozumieją stepów (a pogląd ten można odnieść i do naszych czasów):

Wy teraz tego nie pojmiecie, Lachy
Jak to dawnymi czasy w wasze dwory
Wchodziły stepów pieśni, czarów strachy
I siwe często z liram i znachory
Siadali w progach, a wam lip zapachy
W dom zalatały i pieśń, i wieczory
Mielicie ciche...

(Beniowski)

PODSUMOWANIE

Wyraz *step* jest w języku polskim ukraińszysmem o wcześniejszym orientalnym rodowodzie. W języku polskim (podobnie jak i w ukraińskim) pojawia

²⁶ M. Jurkowski, *Step ukraiński w literaturze polskiej* [w:] Antoniemu Malczewskiemu w 170 rocznicę pierwszej edycji „*Marii*”, Białystok 1997, s. 399–410.

się on dość późno; polszczyzna literacka notuje go (pomijając pewne tropy) dopiero w końcu XVIII w. (Szekspir znał *step* już w końcu XVI wieku!). Największą karierę jako termin geograficzny o specyficznym „ukrainnym” zabarwieniu zrobił *step* w okresie romantyzmu; w utworach naszych romantyków notuje się go kilkadziesiąt (Mickiewicz, Zaleski), a nawet kilkaset (Słowacki) razy.

Poza znaczeniem czysto terminologicznym, geograficznym jako rodzaj przestrzeni (zob. definicje na początku artykułu)²⁷ wyraz *step* ma także specyficzne funkcje artystyczne (w tym także symboliczne i metaforyczne) nadawane temu słowu głównie przez romantyków.²⁸

O dobrym zadowoleniu się *stepu* w języku polskim świadczy nie tylko liczba wystąpień tego wyrazu w literaturze, ale także spora liczba derywatów, dziś rzadko używanych (poza przymiotnikiem *stepowy*) i uważanych za archaizmy lub regionalizmy. Przykłady: *stepik* ‘mały step’ (Wjechał w pola, które były jakoby stepik maleńki — Kaczkowski), *stepisko* ‘augment. do *step*’ (Wśród niezmiernych stepisk piasku — *Słownik Warszawski*), *stepowy* ‘dotyczący stepu, związany ze stepem’, np. sokół, orzeł, jastrząb, koń, wół, lirluk, wiatr, kurhan stepowy, dziecię i bydlę stepowe (Cieszył się car ruski, że Emir Rzewuski w stepowym śpi cicho kurhanie — Słowacki; Wiatr stepowy, tchnienie Boże, napowietrzne moje łoże — Zaleski; Grajże, o nuto moja stepowa i dzika — Zaleski), *stepowiec*, *stepownik*, *stepowik* ‘mieszkaniec stepu, także zwierzę dziko żyjące’ (Sąsiadujące z Ukrainą Polesie z zazdrością patrzyło na stepowców — *Słownik Warszawski*), *stepowiczka* ‘mieszkanka stepu’ (Stepowicy i stepowiczki ściągnęli się w ilości sztuk 15 — T. T. Jeż), *stepowiczy*, *stepowiczyn* (Nie na różach upłynęły jej lata stepowicze — T. T. Jeż; Ciura, dzięki częstemu do stepowiczynej czutry zaglądania, czuł w sobie odwagę wielką — T. T. Jeż), *stepak* ‘koń stepowy’ (Koń jeden był... stepka, jakiego się dla sług używa — Korzeniowski), *stepówka* ‘ptak’ (Stepówki — rodzina ptaków grzebiących, czyli kurowatych — *Słownik Warszawski*).

²⁷ W tym także w znaczeniu piaszczystej lub piaszczysto-kamienistej pustyni, jak np. u Mickiewicza (por. Cieszy się pielgrzym, gdy w stepach odkryje ślady na piasku — *Giaur*) czy w najnowszych polskich przekładach *Biblii*; to znaczenie nie jest notowane przez słowniki języka polskiego. Również w najnowszych przekładach ukraińskich *Pisma Świętego* mamy *step* obok *pustynja* (por. miejsca ekwiwalentne).

²⁸ Por. M. Bielanka-Luftowa, *Znaczenie terytorjum w tzw. szkole ukraińskiej*, „Pamiętnik Literacki” 1936, z. 2.

RÉSUMÉ

L'article présente une analyse du sens, de l'étymologie et de l'emploi du mot *step* qui fonctionne dans la langue polonaise comme emprunt à la langue ukrainienne. L'auteur a essayé de prouver l'origine iranienne (scythe) de ce terme. La toute première apparition du mot *step* dans *Le songe d'une nuit d'été* de Shakespeare, datant de la fin du XVIe siècle, n'est pas claire. En russe, ce mot a été noté pour la première fois dans le premier quart du XVIIe siècle et en polonais, seulement à la fin du XVIIIe (comme dans d'autres langues européennes). Si on admet que le mot *step* est un emprunt médiéval à l'iranien, il n'est pas facile d'expliquer pourquoi les notations de ce mot en ukrainien, en russe et en polonais sont si tardives. Ce sont les romantiques, surtout ceux qui faisaient partie de „l'école ukrainienne”, qui ont répandu le plus l'usage de ce mot dans la littérature polonaise. Le *step* est l'emprunt ukrainien le plus souvent rencontré dans la poésie de Bohdan Zaleski et celle de Juliusz Słowacki (chez Adam Mickiewicz, il est employé 58 fois). Aujourd'hui, ce mot est très rare — dans le dictionnaire fréquentatif, il est présent quatre fois. Les fonctions artistiques du mot *step* sont étudiées par l'auteur dans un autre article.